

Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról. Bp, 1990.

Szemelvények

Vajon pusztán azért, mert a szabadság elvontan szemlélve az emberiség áldásai közé tartozik, jókívánásaimat kell-e kifejeznem az örültnek, aki megszabadult cellája védelmező rácsaitól és biztonságos sötétjéből, amiért visszanyerte a fény és a szabadság élvezetét? Gratuláljak a börtönéből megszökött útonállónak vagy gyilkosnak, hogy visszanyerte természetes jogait? Ezzel csupán a gályarabságra ítélt gonosztevők és megmentőjük, a metafizikus Búsképű Lovag jelenetét állítanám újra színpadra.

Ezért még halogatom szerencsekívánataimat Franciaország frissen kivívott szabadságához, míg tudomást nem szerzek arról, hogy e szabadság párosul-e kormányzással, közhatalommal, a hadseregek fegyelmezettségével és engedelmességével, a jövedelmek hatékony begyűjtésével és helyes elosztásával, erkölccsel és vallással, a tulajdon szilárdságával, békével és renddel, illendő társadalmi szokásokkal. A maguk módján ezek szintén jó dolgok; nélkülük a szabadság sem üdvös, ameddig tart, s valószínűleg nem is tart sokáig. A szabadság értéke az emberek számára az, hogy tetszésük szerint cselekedhetnek. Látnunk kell, hogy mit tetszik cselekedniük, mielőtt olyan jókívánásokra vállalkoznánk, amelyek hamarosan panasszá fordulhatnak. Ezt diktálja a bölcs belátás különálló, elszigetelt magánszemélyek esetében; ha azonban az emberek testületként cselekszenek, a szabadság *hatalom*. Megfontolt emberek, mielőtt állást foglalnak, mérlegelik, hogy mi módon használják fel a *hatalmat*; kiváltképp olyankor, amikor *új* hatalmat ruháznak *új* személyekre, akiknek eszméit, jellemét és képességeit illetően alig van, vagy egyáltalán nincs tapasztalatuk, s olyan helyzetekben, amelyekben valószínűleg nem azok a valódi irányítók, akik a színen a legizgágabbnak tűnnek.

Nincs semmiféle olyan tapasztalatunk, mely azt tanítaná, hogy szabadságainkat bármilyen más úton-módon fenntarthatnánk és megőrizhetnénk szent, *örökletes jogokként*, mint a *korona örökletességével*. Szükség lehet egy rendellenes, felforgató mozgalomra ahhoz, hogy kigyógyuljunk egy rendellenes, felforgató kórból. Az örökletesség azonban egészséges hagyománya a brit alkotmányoknak. Vajon akkor, amikor a törvényhozók az I. Jakabtól leányágon leszármazott hannoveri házra korlátozták a trónöröklést, fogalmuk sem volt azokról a kellemetlenségekről, amelyeket két, három, esetleg több idegennek az angol trónra emelése okozhat? Nem! - a szükségesnél is jobban tisztában voltak azzal, hogy mennyi rossz származhat az ilyen idegen uralomból. De annál döntőbb bizonyítékot aligha lehetne találni arra, hogy a brit nemzet szilárd meggyőződése szerint a forradalom elvei nem jogosították fel királyainak tetszés szerinti, kormányzatunk ősi alapelveit mellőző megválasztására, mint azt, hogy továbbra is elfogadták a régi ágon való protestáns öröklés rendjét, miközben szemük előtt lebegett, és lelkükre igen erős hatást gyakorolt ezen ág idegen mivoltának minden veszedelme és kellemetlensége.

A királyok bizonyos értelemben kétségkívül a nép szolgái, hiszen hatalmuknak nincs semmi egyéb értelmes célja, mint a közjó; nem igaz azonban, hogy (legalábbis alkotmányunk szerint) akár csak emlékeztetnének is a köznapi értelemben vett szolgákra; akiknek a helyzetében az a lényeg, hogy valaki más parancsainak engedelmeskednek, s tetszés szerint meg lehet válni tőlük. Nagy-Britannia királyának azonban semmilyen más személynek nem kell engedelmeskednie; ezzel szemben minden más személy egyénileg és közösségileg is őalatta áll, s törvényes engedelmességgel tartozik neki. A jog, mely nem ismeri sem a hízelkedést, sem a sértegetést, e magasrangú tisztségviselőt nem szolgáknak nevezi, mint e jámbor egyházfi, hanem úgy, hogy *szuverén urunk és királyunk*"; mi a magunk részéről pedig csak a törvény egyszerű nyelvezetét értjük, a babiloni pulpitusok zavaros handabandáját nem.

Mínt hogy nem öneki kell nekünk engedelmeskednie, hanem minékünk kell benne tisztelnünk a törvényt, alkotmányunk semmiféle módon nem gondoskodott arról, hogy bármilyen mérvű

felelősséggel tartozó szolgává tegye.

Vajon nem lett volna bölcsebb, derék barátom, ha úgy gondolnak önmagukra, ahogyan például én mindig is tettem: mint nemeslelkű, hősies nemzetre, amelyet balszerencséjére hosszú ideig félrevezettek a hűségéről, a becsületről, a lojalitásról alkotott magasröptű, romantikus eszméi; úgy vélem, az események mostohán bántak Önökkel (=Franciaországgal /GB/), de nem szolgálai, alacsonyrendű alkatuk következtében váltak leigázottá; hogy legodaadóbb behódolásukban is közösségi szellem hatotta át Önöket, s hogy királyuk személyén keresztül országuknak adóztak imádattal. Ha értésül adták volna, hogy ebben a rokonszenves önámításban messzebb mentek, mint bölcs őseik; hogy elszánták magukat ősi privilégiumaik visszaszerzésére, miközben megőrizték régi és újabb keletű hűségüket és becsületüket; vagy ha nem bíztak önmagukban, s nem értették világosan őseik csaknem homályba vesztett alkotmányát, emelték volna tekintetüket a mi országunkban élő szomszédaira, akik ébren tartották a régi európai közjog ősi elveit és mintáit, sőt megjavították és jelenlegi állapotukhoz igazították azokat - akkor bölcs példákat követve újabb bölcs példákkal ajándékozhatták volna meg a világot. Tiszteletreméltóvá tették volna a szabadság ügyét valamennyi nemzet összes kiváló elméje számára. Szégyenében kitakarodott volna a világból a zsarnokság, ha Önök megmutatják, hogy a szabadság nemcsak összeegyeztethető a joggal, de ha elég fegyelmezett, akkor annak fegyvertársa is. Bőséges, de a népet nem megnyomorító adóbevételeik lennének. Ezeket virágzó kereskedelem táplálná. Lenne szabad alkotmányuk; erős királyuk; fegyelmezett hadseregük; megreformált és köztiszteletben álló papságuk; lehiggadt mégis bátor szívű nemességük, mely nem fojtogatná, hanem táplálná erényeiket; lenne szabad szellemű közrendjük, mely vetélkedne a nemességgel és utánpótlását biztosítaná; oltalom alatt álló, elégedett, szorgos, engedelmes népük, mely megtanulta, hogyan keresse s találja meg minden körülmények között az erényben rejlő boldogságot. Ebben áll az emberiség igazi erkölcsi egyenlősége, s nem abban a szörnyűséges koholmányban, mely azzal, hogy hamis eszméket és hiú várakozásokat táplál a fáradságos élet rögzös útjain botorkáló emberekben, csupán arra szolgál, hogy súlyosbítsa, s még keservesebbé tegye valóságos egyenlőtlenségüket, melyet felszámolni nem képes; ezt az igaz egyenlőséget a polgári élet rendje éppen annyira azoknak a javára állítja fel, akiket kénytelen alacsony státusban meghagyni, mint akiket képes fényesebb, de nem boldogabb helyzetbe juttatni.

Franciaország, midőn meglazította a királyi hatalom gyepölőjét, megkettőzte az erkölcsökben a vad kicsapongás, a nézetekben és a szokásokban pedig az arcátlan vallástalanság szabadosságát; s mintha csak valamiféle kiváltságot adományozna, vagy megnyitna valami korábban elzárt haszonforrást, a társadalom minden lépcsőfokára kiterjesztette azt a sajnálatos romlottságot, amely általában a vagyon és a hatalom betegsége. Íme, az egyenlőség egyik új alapelve Franciaországban.

Higgye el nekem uram, akik megpróbálják egyenlősíteni az embereket, soha nem teszik őket egyenlővé. Minden társadalom a polgárok különböző rendjeiből áll, s ezek közül némelyeknek a legmagasabb helyet kell elfoglalniuk. Az egyenlősítők tehát csak átalakítják és eltorzítják a dolgok természetes rendjét; felborítják a társadalom építményét, amikor a magasba repítik azt, ami a szerkezet szilárdságának kívánalmai szerint a földön kellene, hogy maradjon. A szabók és asztalosok egyesületei, melyek például a párizsi köztársaságot alkotják, nem állhatják meg a helyüket olyan körülmények között, amilyenekbe Önök minden bitorlások legrosszabbikával, a természet előjogainak elbitorlásával próbálják belekényszeríteni őket.

Franciaország kancellárja a rendi gyűlés megnyitásakor oratori ékesszólással azt mondta, hogy minden foglalkozás tiszteletreméltó. Ha ez alatt azt értette, hogy semmilyen tisztességes szakma nem szégyellnivaló, akkor nem esett volna túlzásba. De ha azt állítjuk, hogy valami tiszteletreméltó, akkor valamilyen jó tulajdonsággal ruházzuk fel. Pedig a borbély vagy a gyertyamártó foglalkozása - nem is beszélve számos még szolgálabb munkáról - aligha jelenthet dicsőséget bárki számára. Nem

szabad, hogy az ilyen emberek elnyomást szenvedjenek az állam részéről; de az állam szenved elnyomást, ha az efféléknek akár egyénileg, akár közösségileg megengedi, hogy kormányozzanak.

Az, hogy hatalmunkban áll a tulajdont családunkon belül örökölni, egyike a tulajdon legértékesebb és legérdekesebb mozzanatainak, egyszersmind ez járul a leginkább hozzá magának a társadalomnak a fenntartásához is. Gyengeségünket arra készíti, hogy meghunyászkodjon erényünk előtt, s még a kapzsiságba is jóságot olt. Ennek az átörökítésnek a természetes jótállói (minthogy őket érinti a legközelebről) a családi vagyon, valamint az örökletes tulajdonnal járó megbecsülés birtokosai. Nálunk erre az elvre épül a lordok háza. Teljes mértékben az örökletes tulajdon és az örökletes kiváltság alkotja; ezért lett a törvényhozás harmadik ága; s végső soron a különféle vagyoni ügyek egyedüli bírója. Ha nem is szükségszerűen, de ténylegesen az alsóház is javarészt hasonlóképpen épül fel. Legyenek akármilyenek a nagybirtokosok, megvan az esélyük arra, hogy a legjobbak közé kerüljenek; a legrosszabb esetben is afféle ballasztot képeznek az állam hajójában. Mert igaz ugyan, hogy az örökletes vagyont és a vele járó rangot túlságosan is bálványozzák a csúszómászó talpnyalók és a hatalom szálnalmas, vak imádói, másfelől viszont a filozófia türelmetlen, öntelt, rövidlátó piperkőcei túlságosan elhamarkodottan kicsinylik le. Némi tisztességes, szabályozott kitüntetés, a születéssel kapcsolatos preferencia (nem a jogok kisajátítása) se nem természetellenes, se nem oktalan.

Azt mondják, huszonnégymilliónak uralkodnia kell kétszáz ezer felett. Így igaz, amennyiben egy királyság alkotmánya számtani probléma. Az efféle beszéd megteszi, ha a lámpavas a párbajsegédünk;⁷⁹ olyan emberek számára, akik képesek higgadtan gondolkodni, nevetséges. A tömegek akarata és érdekei is gyakorta szükségképpen különfélék; s még nagyobb a különbség, ha rosszul választanak. Ötszáz vidéki ügyvéd és ismeretlen káplán kormányzata nem lehet megfelelő huszonnégymillió ember számára, még ha negyvennyolcmillió választotta is volna őket; s attól sem lesz jobb, ha tucatnyi előkelő személy irányítja, akik e hatalom megkaparintásának érdekében elárulták kötelességüket. Jelenleg úgy tűnik, Önök minden tekintetben letértek a természetes útról. Franciaországot nem a tulajdon kormányozza. Természetes, hogy a tulajdon pusztulásával az ésszerű szabadság is kivész.

Azzal, hogy tagadom a jogokra vonatkozó hamis követeléseiket, nem akarom megsérteni azokat, amelyek valóságosak, s amelyeket az ő állítólagos jogaik lerombolnának. Ha a polgári társadalom az ember üdvére született, minden előny, aminek a céljából alkották, az ember jogává válik. A polgári társadalom a jószándékúság intézménye; s maga a törvény sem más, mint szabályok szerint működő jószándékúság. Az embereknek joguk van e szabályok szerint élni; joguk van az igazságosságra társaikkal szemben, akár politikai funkciót viselnek, akár közönséges foglalkozást űznek. Joguk van iparkodásuk gyümölcseire; s az eszközökre, amelyek iparkodásukat gyümölcsözővé teszik. Joguk van szüleik szerzeményeire; ivadékaik táplálására és nevelésére; arra, hogy az életben irányítsák őket, a halálban pedig vigaszra leljenek. Az egyes embernek joga van saját érdekében megtenni mindent, amit megtehet anélkül, hogy mások jogait tiporná; s joga van méltányos részre mindabból, amit a társadalom a képességek és az erők összehangolásával az ő érdekében megtehet. Ebben a társulásban minden embernek egyenlő jogai vannak; ámde nem azonos dolgokra. Aki a társulásból mindössze öt shillinggel részesedik, annak ugyanannyi joga van erre a részre, mint annak, akinek ötszáz fontja fekszik benne a maga nagyobb részére. De nincs joga arra, hogy egyenlő osztalékhoz jusson a részvények hozadékából; s ami a hatalomból, tekintélyből és irányításból való részesedést illeti, amivel állítólag minden egyén rendelkezne az államigazgatásban, kénytelen vagyok tagadni, hogy a polgári társadalomban élő emberek közvetlen, eredeti jogai közé tartoznának; az én gondolataim tárgya ugyanis a polgári, társas ember, nem más. A polgári társaság pedig megegyezésre épül. Ha a polgári társadalom megegyezéssel születik, e megegyezés kell hogy legyen a törvénye. E megegyezésnek kell korlátoznia és befolyásolnia mindenféle alkotmányt, amely általa létrejön. Mindennemű törvényhozói, bírói és végrehajtó hatalom ennek az alkotása. Ezek semmilyen más körülmények között nem létezhetnek; s hogyan

követelhet bárki is a polgári társadalom konvenciója alapján olyan jogokat, amelyek még csak nem is feltételezik létezését? Olyan jogokat, melyek teljesen összeegyeztethetetlenek vele? A polgári társadalom egyik legelső indítóoka, amely egyik alapvető szabályává is lesz, hogy *senki sem lehet bíró a saját ügyében*. Ezzel minden egyén azon nyomban megfosztatik a szövetségre még nem lépett emberek legelső alapvető jogától, azaz attól, hogy ítéljen önmaga felett, s védje saját ügyét. Lemond minden jogáról önmaga kormányzására. Ezzel jár, hogy jószerével feladja a természet első törvénye által biztosított önvédelmi jogot. Az emberek nem élvezhetik egyszerre a polgári és a nem polgári állapot jogait. Az ember, hogy igazságot szerezzen, feladja jogát, hogy meghatározza, melyek a számára legnélkülözhetetlenebb célok. Hogy némi szabadságát biztosítsa, az egésztest bizalommal átruházza a kormányzatra.

A kormányzat nem a természetes jogok alapján keletkezik, amelyek tőle teljesen függetlenül is létezhetnek, s léteznek is; mégpedig sokkalta tisztább formában, s az elvont tökéletesség sokkalta magasabb fokán: ám az elvonatkoztatásbeli tökéletességük jelenti a gyakorlatban való fogyatékoságukat. Joguk lévén mindenre, az emberek mindent meg is akarnak szerezni. A kormányzat az emberi bölcsesség találmánya, melynek célja, hogy emberi *szükségleteket* elégítsen ki. Az embereknek joguk van arra, hogy e bölcsesség kielégítse ezeket a szükségleteket. E szükségletek közé számít az a polgári együttélésből fakadó igény, hogy szenvedélyeik megfelelő korlátok közé zárassanak. A társadalom megköveteli, hogy ne csupán az egyének indulatai vettessenek alá, hanem azt is, hogy tömegesen és testületileg csakúgy, mint egyénileg, az emberek szándékai gyakorta meghiúsuljanak, akaratuk ellenőrzés alá essék, szenvedélyeik kordában tartassanak. Ezt csakis *rajtuk kívül álló hatalom* képes megtenni, nem pedig olyan, amely funkciója gyakorlásakor annak az akaratnak s azoknak a szenvedélyeknek az igáját vonja, amelyeket megzabolázni és elfojtani lenne hivatott. Ebben az értelemben az emberekre nehezedő béklyók, éppen úgy, mint szabadságaik, szintén a jogaik közé tartoznak. De minthogy a szabadságok és a korlátozások egyaránt korok és körülmények szerint változnak, s végtelenül nagy számú változatuk lehetséges, nem határozhatók meg semmilyen elvont szabállyal; s nem létezhet nagyobb bolondság, mint ezen az elven tárgyálni őket.

Attól a pillanattól kezdve, hogy jöttányit is lefaragunk minden ember önmaga kormányzására vonatkozó természetes jogából, s eltűnjük, hogy e jogok bármilyen mesterséges, pozitív korlátozás alá essenek, a kormányzat szervezése teljes egészében megállapodás kérdésévé válik. Éppen ez teszi egy-egy állam alkotmányát s a benne lévő hatalmak megfelelő megosztását a legkifinomultabb és a legbonyolultabb képességektől függővé. Ez az emberi természet és az emberi szükségletek, s mindama dolgok mély ismeretét követeli meg, amelyek megkönnyítik vagy akadályozzák azon különféle célok megvalósítását, amelyeken a polgári intézmények gépezetének munkálkodnia kell. Az államnak szüksége van arra, hogy erejének támasztékai, betegségeinek pedig orvosságai legyenek. Mi haszna az ember élelemre vagy orvosságra való elvont jogáról értekezni? A kérdés ezek megszerzésének és magunkhoz vételének módja. E megfontolás alapján mindig is azt fogom tanácsolni, hogy a földművest és az orvost hívjuk segítségül, ne a metafizika professzorát.

Az állam felépítésének, illetve megújításának vagy megreformálásának tudományát, akár csak bármely más kísérleti tudományt, nem szabad *a priori* módon tanítani. Nem is rövid tapasztalat az, amely erre a gyakorlati tudományra oktathatna; ugyanis az erkölcsi indítékok tényleges hatásai nem mindig közvetlenek; hanem ami előszörre káros, az távolabbi kihatásaiban még lehet nagyszerű is; sőt nagyszerűsége esetleg éppen azon hátrányos következményekből származhat, amelyeket kezdetben kiváltott. Ennek a fordítottja is megesik; s igen tetszetős elgondolások, igen biztató kezdetek után, gyakran érnek szégyenletes és sajnálatos véget. Az államokban gyakran keletkeznek homályos, szinte lappangó erők, olyanok, amelyeknek jelentősége első pillantásra csekélynek tűnik, ám amelyekről az állam virágzása vagy romlása a legnagyobb mértékben függhet. Mivel tehát maga a kormányzás tudománya ennyire gyakorlati jellegű, ilyen gyakorlati célokat szolgáló, s tapasztalatot igénylő dolog – nagyobb tapasztalatot, mint amekkorát egyetlen személy, legyen bármilyen eszes és figyelmes is, egy egész élet folyamán gyűjteni képes –, mindenkinek végtelen óvatossággal szabad csak arra vállalkoznia, hogy lebontson egy olyan épületet, amely hosszú időn át türethetően szolgálta a társadalom közös céljait, vagy hogy újjáépítse anélkül, hogy szeme előtt

bizonyítottan hasznos példák és minták lebegnének.

E metafizikai jogok úgy lépnek be a közéletbe, akár a sűrű közegbe hatoló fénysugarak, s a természet törvényeinek megfelelően letérülnek egyenes pályájukról. Az emberi szenvedélyek és érdekek súlyos és bonyolult szövevényében ezek az eredeti jogok valóban olyan töréseken és tükröződéseken mennek keresztül, hogy nevetséges úgy beszélni róluk, mintha továbbra is egyszerűen, eredeti irányukba tartanának. Az emberi természet bonyolult, s a társadalom céljai a lehető legösszetettebbek; ezért a hatalom semmilyen egyszerű megosztása vagy irányítása nem lehet megfelelő, sem az ember természete, sem ügyeinek jellege szempontjából. Amikor arról hallok, hogy valamilyen új politikai berendezkedésben a természet egyszerűségére törekszenek, s ezzel kérkednek is, nem habozom megállapítani, hogy a mesterek vagy felette tájékozatlanok szakmájuk felől, vagy teljesen elhanyagolják kötelességüket. Az egyszerű kormányzatok alapvetően fogyatékosak, hogy rosszabbat ne is mondjak róluk. Ha a társadalmat csak egyetlen szempontból vizsgálnánk, az alkotmánynak ezek az egyszerű formái mind végtelenül vonzóak lennének. Valóban mindegyik tökéletesebben felelne meg egyedi céljának, mint ahogy az összetettebb a maga összes bonyolult célját képes megvalósítani. Jobb azonban, hogy az egész legyen tökéletlenül és következtlenül kielégítve, semmint hogy miközben egyes részokról nagy alapossággal gondoskodnak, a többieket teljesen elhanyagolják, vagy esetleg mélységesen megsértik a kedvenc tag ajnározásával. E teoretikusok összes állítólagos joga csupa túlzás; s amennyire igazak metafizikailag, olyannyira hamisak erkölcsi és politikai szempontból. Az emberi jogok amolyan *középuton* helyezkednek el; képtelenség definiálni őket, de rájuk ismerni nem lehetetlen. A kormányzat alatt élő emberek jogai azok az előnyök, amelyek gyakran a különféle jó dolgok kiegyensúlyozásából fakadnak; olykor a jó és a rossz, olykor pedig a rossz és a rossz közötti kompromisszumból. A politikai racionalitás a számolás elvére épül; igaz erkölcsi értékek összeadására, kivonására, szorzására és osztására - nem metafizikai vagy matematikai, hanem etikai alapon.

Ezek az elméletgyárosok szinte mindig agyafúrta összekeverik a nép jogait hatalmával. Valahányszor a közösség, mint testület, cselekedni képes, nem ütközhet tényleges ellenállásba; de amíg hatalom és jog egy és ugyanaz, testületként sem lehet olyan joga, amely összeegyeztethetetlen az erénnyel, s az erények alfájával, a körütekintéssel. Az embereknek nincs joguk semmire sem, ami ésszerűtlen s ami nem javukat szolgálja, jóllehet, egy kedvelt költő azt mondta, *Liceat perire poetis*. Hogy egyikük állítólag hidegvérrel a vulkáni forrongás lángjai közé vetette magát [...] S legyen akár költő, vagy hittudós, esetleg politikus, aki úgy dönt, hogy efféle jogot gyakorol, úgy hiszem, bölcsőbb – mivel könyörületesebb – gondolatok arra ösztönöznének, hogy megmentsem az illetőt, mint hogy ostobasága emlékeként megőrizsem rézpapucsait.

Ha megfosztjuk magunkat az életet meghatározó ősi nézetektől és szabályoktól, a veszteséget lehetetlen felmérni. Attól a pillanattól kezdve nincs iránytűnk, mely az utat mutassa; s azt sem tudhatjuk pontosan, melyik kikötő felé kormányozzuk magunkat. Egészében véve Európa kétségkívül virágzó állapotban volt a napon, melyen az Önök forradalmát véghezvitték. Nem könnyű megmondani, vajon ez a virágzás mennyiben tulajdonítható az ősi erkölcs és szemlélet szellemének; de minthogy az ilyen mozgatók hatása nem lehet közömbös, azt kell feltételeznünk, hogy ez a hatás üdvös volt.

Túlságosan is hajlamosak vagyunk a dolgokat abban az állapotukban szemlélni, amelyben találjuk őket, anélkül, hogy figyelmet szentelnénk azoknak az okoknak, amelyek létrehozták, s amelyek esetleg fenntarthatják őket. Mi sem bizonyosabb, mint az, hogy erkölcsünk, civilizációnk, s mindazok a jó dolgok, amelyek az erkölcsökkel és a civilizációval kapcsolatosak, időtlen idők óta két elven alapulnak; s kétségkívül a kettő összefonódásának eredményeként léteztek; a gentleman és a vallásosság szellemére gondolok.

Csak azért, mert egy páfrány alá rejtőzött fél tucat szöcske kellemetlen ciripelésétől zeng az egész mező, míg a tölgy árnyékában pihenő ezernyi hatalmas marha csendben kérődzik, kérem, ne képzelje, hogy a zajcsinálók a mező egyedüli lakói; hogy nyilvánvalóan számosan lehetnek; vagy hogy többek, mint a múló pillanat apróra fonnyadt, hitványan szökdécselő, bár hangos és bosszantó

férgei.

Láthatja uram, hogy ebben a felvilágosult korban vagyok elég merész megvallani: általában csiszolatlan érzéseket tápláló emberek vagyunk; ahelyett, hogy sutba dobnánk minden régi előítéletünket, nagyon is becsben tartjuk őket, s hogy szégyenünk még nagyobb legyen, ezt éppen azért tesszük, mert előítéletek; s minél hosszabb ideje élnek, s minél inkább elterjedtek, annál inkább ragaszkodunk hozzájuk. Nem merjük hagyni, hogy az emberek pusztán saját egyéni szellemi állományukra hagyatkozva éljenek és tevékenykedjenek; mivel az a gyanúnk, hogy ez az állomány minden egyes emberben túlságosan csekély, s hogy az egyes ember jobban teszi, ha igénybe veszi a nemzetek és az idők általános tőkét s bankját. Számos gondolkodó elménk ahelyett, hogy megdöntené az általános előítéleteket, képességeit arra használja fel, hogy felfedje a bennük rejlő látens bölcsességet. Ha meglelik ami után kutattak – márpedig ritkán vallanak kudarcot –, okosabbnak vélik fenntartani az értelmet is magába foglaló előítéletet, mint elhajtani az előítélet leplét, s nem hagyni egyebet, mint a csupasz értelmet; mert az előítéletben hajtóerő van, hogy a benne lakozó értelmet mozgásba lendítse, s ragaszkodás, mely állandóságának záloga. Az előítélet veszedelem esetén könnyen alkalmazható; a szellemet előzetesen a bölcsesség és az erény egyenes pályájára vezérli, s nem engedi, hogy a döntés pillanatában az ember habozzon, kétkedő, tanácstalan vagy határozatlan legyen. Az előítélet az ember erényét szokásává teszi, s nem összefüggéstelen cselekedetek sorozatává. Az igaz előítéleten keresztül az ember kötelessége jellemének részévé válik.

Az Önök írói, politikusai, csakúgy mint itt minálunk az egész felvilágosult klikk, alapvetően mások e tekintetben. Nincs bennük tisztelet mások bölcsessége iránt; de ezt kiegyenlítik a saját magukéba vetett tökéletes bizalommal. Számukra elégséges indíték a dolgok valamely régóta fennálló rendjének lerombolásához pusztán az, hogy e rend régi. Ami az újat illeti, nem aggályoskodnak azzal kapcsolatban, hogy vajon meddig fog állni egy sietve felhúzott épület; mert a hosszú fennállás nem cél azok számára, akik úgy gondolják, hogy az ő koruk előtt kevés, vagy éppen semmilyen eredményt sem értek el, s akik minden reményüket a felfedezésbe vetik. Igen következetesen úgy vélik, hogy minden, amiből folytonosság származik, ártalmas, ezért engesztelhetetlen háborút viselnek minden állami rend ellen. Azt gondolják, hogy a kormányokat úgy lehet változtatni, mint a divat változásával a ruhákat, s ugyanolyan kevés hátrányos következménnyel. Hogy a bármilyen állami alkotmányhoz való ragaszkodás nem követel meg egyéb elveket, mint a mindenkori alkalmasság elvét. Folyton úgy beszélnek, mintha véleményük szerint lenne egy különleges szerződés köztük és az előljárók között, amely az előljárókra nézve kötelező, de nincs benne semmi viszonyosság, s a népfel ségnek jogában áll minden ok nélkül, csupán saját akaratóból felbontani. Országuk iránti vonzalmuk is csak addig terjed, ameddig összhangban van valamelyik mulandó ötletükkel; azzal a politikai berendezkedéssel kezdődik és végződik, amely megfelel pillanatnyi nézeteiknek.

Úgy látszik, ezek az elvek, vagy sokkal inkább érzelmek vezérlik az Önök új államférfiait. De ezek homlokegyenest eltérnek azoktól, amelyek alapján mi ebben az országban mindig is cselekedtünk.

Néha azt hallom, hogy Franciaországban megállapítják: ami Önöknél történik, az Anglia példájának a követése. Engedtessek meg, hogy leszögezzem: az Önöknél történtek közül aligha eredeztethető bármi is népünk gyakorlatából vagy uralkodó nézeteiből, akár az elkövetett tettek, akár azok szelleme tekintetében. Hadd tegyem hozzá, hogy éppen annyira kevésbé vagyunk hajlandóak elsajátítani Franciaországtól ezeket a leckéket, amennyire bizonyos, hogy mi sem tanítottuk ilyenekre soha szomszédainkat. Az itteni társaságok, amelyek bizonyos részesedést vállalnak az Önök üzelmeiből, ma még csak maroknyi tagot számlálnak. Ha intrikáik, prédikációik, kiadványaik, valamint a francia nemzet tanácsaival és erőivel való áhított egyesülésükből nyert magabiztosságuk szerencsétlenségünkre jelentősebb tömegeket vonzana táborukba, s így komolyan megkísérelnének itt valamit, ami utánczása lenne az Önöknél történteknek, meg merem kockáztatni a jóslatot, hogy ennek következménye az országnak okozott bajok mellett az lenne, hogy hamar beteljesítik saját pusztulásukat.

Tudjuk, s ami még jobb, belülről érezzük, hogy a polgári társadalom alapja, minden jó és minden vigasz forrása a vallás. Mi Angliában olyannyira meg vagyunk győződve erről, hogy nincs az a rozsdás babona, amivel az emberi elme által felhalmozott képtelenségek a történelem folyamán burokba ne vonta volna, s melyet Angliában száz emberből kilencvenkilenc mégis előnyben ne részesítene a hitetlenséggel szemben. Soha nem leszünk olyan bolondok, hogy valamely rendszer ellenségét hívjuk meg, hogy megszabadítson annak romlottságától, helyrehozza hibáit, vagy hogy tökéletesítse szerkezetét. Ha vallási elveink bármikor további kifejtést igényelnének, nem az ateizmust fogjuk segítségül hívni, hogy megmagyarázza őket. Nem ezzel az ismeretlen tűzzel fogjuk kivilágítani templomunkat. Más fények fognak ott világítani. Más tömjénnel fogjuk illatosítani, nem a meggyalázott metafizika csempészei által belopott fertőző anyaggal. Ha egyházi berendezkedésünket meg kellene újítani, nem az általános vagy az egyéni mohóságot, kapzsiságot fogjuk felhasználni, hogy szent hozadékát felülvizsgáljuk, nyugtázzuk, s végül felhasználjuk. Anélkül, hogy hevesen elítélnénk a görög, az örmény, s amióta a kedélyek lecsillapodtak, a római vallási rendszert, a protestantizmust részesítjük előnyben; nem azért, mert kevesebb van benne a keresztény vallásból, hanem mert a mi megítélésünk szerint több. Nem közömbösségből, hanem buzgalomból vagyunk protestánsok.

Tudjuk, s büszkék vagyunk rá, hogy így van, hogy az ember alkatánál fogva vallásos lény; hogy az ateizmus nemcsak értelmünkkel, hanem ösztöneinkkel is ellenkezik; s hogy nem maradhat sokáig uralmon. De ha egy lázadó pillanatban a pokol Franciaországban ma oly dühöngve forrongó lombikjából nyert párlat okozta részeg mámorban felfednék mezítelenségünket a keresztény vallás eldobásával, mely mindeddig büszkeségünk és vigaszunk, s közöttünk és más nemzetek körében is a civilizáció egyik fő forrása volt, attól tartunk (mivel tudatában vagyunk annak, hogy a lélekben nem lehet sokáig üresség), hogy helyét barbár, veszedelmes és alantas babona fogja elfoglalni.

Ennél az oknál fogva, mielőtt száműznénk rendszerünkben a megbecsülés természetes emberi eszközeit, s helyét átadnánk a megvetésnek, ahogyan Önök tették, egyszersmind elnyervén azokat a büntetéseket, amelyeknek elszenvadására alaposan rászolgáltak, azt óhajtjuk, hogy e hely betöltésére valami más ajánlatunk is legyen. Aztán megalkotjuk ítéletünket.

Ezen elveknek a szellemében ahelyett, hogy civódnánk az államrenddel, mint egyesek teszik, akik filozófiát és vallást gyártottak az ilyen intézményekkel szembeni ellenségességükből, mi szilárdan ragaszkodunk hozzájuk. Feltett szándékunk, hogy megtartjuk a fennálló egyházat, a fennálló monarchiát, a fennálló arisztokráciát, s a fennálló demokráciát, mindet olyan, s nem nagyobb mértékben, ahogyan jelenleg van.

Az állam megszentelése az államegyházi rend által azért is szükséges, hogy a szabad polgároknak egészséges áhítat ébredjen; mivel szabadságuk biztosítása érdekében szükséges, hogy bizonyos részt élvezzenek a hatalomból. Éppen ezért az állammal és vele szembeni kötelességeikkel összefonódott vallásra még nagyobb szükségük van, mint az olyan társadalmakban, amelyekben az embereket alávetettségük körülményei egyéni érzéseikre és családi ügyek intézésére korlátozzák. Mindenkibe, aki a hatalom bármekkora részével rendelkezik, erősen és mélyen bele kell plántálni a gondolatot, hogy megbízásból cselekszik; s hogy a megbízásban tanúsított magatartásáért elszámolással tartozik a társadalom egyedüli hatalmas urának, szerzőjének és alapítójának.

Ezt az elvet még az egyeduralkodóknál is erősebben kellene a fejébe vésni azoknak, akik kollektív szuverenitást gyakorolnak. Eszközök nélkül ezek az uralkodók semmit sem tehetnek. Aki eszközöket használ, az a támaszok mellett akadályokba is ütközik. Hatalmuk ezért egyáltalán nem teljes, s nincsenek is biztonságban szélsőséges visszaélések esetére. Az ilyen személyeknek, emelje őket bármilyen magasra is a talpnyalás, a gőg és az önteltség, tudatában kell lenniük, hogy akár a pozitív törvények védelme alatt állnak, akár nem, ilyen vagy olyan módon felelősségre vonhatók a bizalommal való visszaélésük miatt. Ha nem vágják át a torkukat népfelkelés során, esetleg éppen azok a janicsárok fojtják meg őket, akiket más lázadásokkal szembeni biztonságuk érdekében tartanak, így láthattuk, hogy a francia királyt zsoldjuk emelése fejében eladják saját katonái. Ahol azonban a népi hatalom abszolút és korlátlan, az emberek saját hatalmukba vetett bizodalma mérhetetlenül nagyobb, mivel sokkalta megalapozottabb. Nagymértékben önmaguk szolgálnak saját

eszközeikül. Közelebb vannak céljaikhoz. Emellett sokkal kevésbé állnak a földön létező legnagyobb visszafogó erők egyike, a hírnév és a megbecsülés érzésének kötelme alatt. Kétségkívül csekély a szégyennek az a része, mely a közéleti tettekből egyes személyekre esik; mivel az elmarasztalás fordított arányban áll azoknak a számával, akik a hatalommal visszaélnak. Saját cselekedeteik önmaguk általi jóváhagyása azt az érzést kelti bennük, hogy a köz ítélkezett javukra. A tökéletes demokrácia tehát a legszégyentelenebb dolog a világon. Mivel a legszégyentelenebb, egyúttal a legvakmerőbb is. Senki nem tart attól, hogy őt személy szerint büntetés érheti. A nép egészét persze valóban soha nem érheti büntetés: mert tekintve, hogy a büntetések általában mind az emberek példa általi megerősítését célozzák, a nép mint egész soha nem lehet emberi kéz által végrehajtott büntetés tárgya. Ezért végtelenül fontos, hogy ne gondolhassák: akaratauk a királyénál inkább a jó és a rossz mércéje. Meg kell győzni őket arról, hogy roppant kevésbé jogosultak, s még kevésbé alkalmasak arra, hogy saját magukra is biztonságosan bárminemű önkényes hatalmat gyakoroljanak; hogy éppen ezért nem szabad a szabadság hamis látszata mögött, de valójában egy természetellenes, feje tetejére állított hatalom gyakorlásának céljával, zsarnoki módon kierőszakolni az államban szolgálatot teljesítőktől, nem az érdekeik iránti teljes odaadást, amire joguk van, hanem a pillanatnyi akarataknak való szánalmas behódolást; így kioltva mindazokban, akik szolgálatot tesznek nekik, minden erkölcsi elvet, a méltóságérzetet, a józan ítélkezést, minden jellembeli állhatatosságot, miközben ugyanezen folyamat során megfelelő és alkalmas, de felettébb hitvány áldozatává válnak a régi talpnyalók és udvari hízelkedők szolgálai ambícióinak.

Bizonyos, hogy a társadalom szerződés. Alkalmi jelentőségű ügyekre vonatkozó alacsonyabbrendű szerződéseket tetszés szerint fel lehet bontani – hanem az államot többre kell tartanunk bors és kávé, kalikó vagy dohány, vagy ismét más, de hasonlóképpen közönséges dolgok adásvételére kötött társasági egyezségeknél, amelyek kicsinyes, pillanatnyi érdekeket szolgálnak és a felek szeszélye által felrúghatók. Másfajta megbecsüléssel kell rá tekintenünk, mivel nem olyan dolgokkal kapcsolatos társas viszony, amelyek csupán a pillanatnyi és mulandó természetű állati lét szolgálatában állnak. Az állam társas viszony minden tudományban, minden művészetben, minden erényben és minden tökélyben. Az efféle társaság céljai ugyanis csak számos nemzedék elmúltával érhetők el; nem csupán maguk az élők, hanem az élők, a már holtak, s a még meg nem születettek közötti társas viszony ez. Minden egyes állam minden egyes szerződése csupán egyetlen cikkelye az örök társadalom nagy őseredeti szerződésének, mely összefűzi az alacsony és a magasrendű dolgokat, a látható és a láthatatlan világot egy megszeg-hetetlen esküvel szentesített szilárd megegyezés értelmében, amely minden fizikai és erkölcsi szubsztanciát megtart a maga kijelölt helyén. E törvény nincs alárendelve azok akaratának, akiket önmaguknál végtelenül magasabb forrásból származó kötelezettség készítet arra, hogy akarataikat alávéssék ennek a törvénynek. Ama egyetlen királyság helyhatóságainak nem áll szabadságukban, hogy tetszésük szerint, kétes értékű elméleteik alapján szétszakítsák alárendelt közösségeik kötelékeit, s az alapelvek nem-társadalmi, nem-polgári, zilált káoszává bomlasszák azt. Az anarchia választását csakis az olyan közvetlen és végső szükség indokolhatja, amely kiválasztás helyett maga választ, semmibe veszi hajtja a mérlegelést, nem tűr vitát és nem követel bizonyítékot. Ez a fajta szükség nem kivétel a szabály alól; e szükség ugyanis maga is része a dolgok azon erkölcsi és fizikai rendjének, amellyel szemben az ember akár jószántából, akár kényszer hatása alatt, de engedelmisséggel tartozik; ám ha az, ami nem lehet más, mint szükségszerűségnek való behódolás, választás dolgává válik, akkor az tövénysértés, a természettel szembeni engedetlenség, a lázadók pedig törvényen kívül kerülnek, kiűzetnek az értelem, a rend, a béke és az erény, az eredményes bűnbánat világából az örültség, a viszály, a bűn, a zűrzavar és a hiábavaló bánat ellentétes világába.

Neheztelés és fogcsikorgatás nélkül elfogadják, hogy egy érsek elsőbbséget élvezzen egy herceggel szemben. Elfogadják, hogy Durham vagy Winchester püspöke évi tízezer fontos jövedelemmel rendelkezik; s nem foghatják fel, miért lenne ez rosszabb kezekben, mint az X gróf vagy Y lovag tulajdonát képező hasonló nagyságú birtokok; bár igaz lehet, hogy az előbbiek nem tartanak és etetnek megannyi lovat meg kutyát, olyan élelmen, melynek a nép gyermekeit kellene táplálni. Igaz,

nem mindig az egész egyházi jövedelmet, annak minden egyes shillingjét fordítják jótékony célokra; talán nem is kell ennek így lennie; valamennyit azonban rendszerint erre fordítanak. Jobb az erényt és az emberséget ápolni, sokat bízva a szabad akaratra, akár a cél némi eltévesztése árán is, mint megkísérelni, hogy az embereket a politikai jóindulat pusztá gépezetévé és eszközévé tegyük. A világ egészében véve gyarapodni fog a szabadság által, mely nélkül nem létezhet semmiféle erény.

Az emberi jogok professzorai oly buzgón oktatnak ki másokat, hogy közben nem marad idejük arra, hogy ők maguk bármit megtanuljanak; különben tudták volna, hogy a polgári társadalom elsősorban és eredetileg az állampolgár tulajdona, nem pedig az állam hitelezőinek követeléseiről fogad hitet. A polgár igénye időben korábbi, jogcímét tekintve súlyosabb, a törvény szellemét tekintve pedig magasabbrendű. Az egyének javainak, akár szerzés, akár öröklés, vagy valamilyen közösség javaiban való osztozás révén jutottak hozzájuk, sem kimondva, sem kimondatlanul nincs közük a hitelező biztonságához. Még csak észébe sem jutottak, amikor megkötötte az alkut. Jól tudta, hogy az állam, akár monarcha képviseli, akár szenátus, nem ígérhet biztosítékul semmit, csak az állami vagyont; s nem lehet egyéb állami vagyona, csak az, ami az állampolgárok összességére kivetett igazságos és arányos adókból származik. Ezt adta, s nem is adhatott mást zálogba az állami hitelezőknek. Senki sem ajánlhatja fel jogtalanságait becsületességének záloga gyanánt.

Angliai VIII. Henrik, a zsarnok, mivel semmivel sem volt felvilágosultabb, mint a római Marius vagy Sulla, s nem tanult az Önök új iskoláiban, nem tudta, hogy a despotizmusnak micsoda hatásos eszköze található az emberi jogokban, a támadó fegyverek e hatalmas szertárában. Mikor elhatározta, hogy kirabolja az apátságokat, ahogyan a jakobinus klub kifosztotta az egész papságot, azzal kezdte, hogy felállított egy bizottságot, kivizsgálendő azokat a bűnöket és visszaéléseket, amelyek e közösségekben eluralkodtak. Mint várható volt, a bizottság jelentésében egyaránt szerepeltek igazságok, túlzások és valótlanosságok. De igazan vagy hamisan, mégis visszaélésekről és kihágásokról számolt be. Mivel azonban a visszaélések helyreigazíthatók, mivel az egyének bűnei nem vonják maguk után a közösség jogainak eljátszását, s mivel a tulajdonról abban a sötét korban nem ismerték fel, hogy az előítélet terméke, mindezek a visszaélések (márpedig volt éppen elég) aligha képeztek elégséges alapot ahhoz a birtokelkobzáshoz, amelyet szándékában állt végrehajtani. Ezért kieszközölte ezeknek a birtokoknak a formális feladását. Ezt a sok fáradsággal járó eljárást a történelem feljegyzéseiben szereplő legelszántabb zsarnokok egyike alkalmazta szükséges előkészület gyanánt, mielőtt arra vállalkozhatott, hogy a két szolgai kamara tagjait a zsákmányból való részesedéssel megvesztegetve, s örök adómentességet ígérve nekik, követelje igazságtalan cselekedeteinek parlamenti törvény általi megerősítését. Ha a sors meghagyta volna őt a mi korunkra, négy szakkifejezés elvégezte volna munkáját, s megkímélte volna minden fáradságtól; nem lett volna többre szüksége, mint egyetlen rövid varázsígerére – *Filozófia, Fényesség, Szabadelvűség, Emberi Jogok*.

Olyanok, akik nincsenek tisztában a franciaországi állapotokkal, megtudván hogy a papság és a nemesség kiváltságokat élvezett az adózás terén, azt képzelhették, hogy a forradalom előtt ezek a testületek semmivel sem járultak hozzá az állam fenntartásához. Ez nagy tévedés. Természetesen sem egymással, sem a köznéppel nem egyenlő mértékben adóztak, hozzájárulásuk mégis jelentékeny volt. Sem a nemesség, sem a papság nem élvezett semmiféle mentességet a fogyasztási cikkekre kivetett közvetett adók, a vámok és az egyéb nagyszámú *közvetett* adó alól, amelyek Franciaországban éppúgy mint nálunk az állami bevételek igen nagy részét teszik ki. A nemesség kifizette a fejadót is. Fizették a huszadik fillérnek nevezett földadót is, ami olykor három, olykor négy shilling összegű volt; mindkettő komoly, s nem elhanyagolható hozadékú *közvetlen* adó. A hódítással Franciaországhoz csatolt területek papsága (mely létszámát tekintve az egésznek mintegy egynyolcada, vagyoni szempontból azonban sokkal tekintélyesebb része) a nemességgel egyenlő mértékben fizette a fejadót és a huszadik fillért. A régi tartományok papsága nem fizetett fejadót; ezt azonban úgy 24 millió livre, azaz valamivel több, mint egymillió font ellenében váltották meg.

Mentesek voltak a huszadik fillér alól, de adományokat tettek, hiteleket vettek fel az állam nevében, s még néhány más teher nehezedett rájuk; az egész együttesen tiszta jövedelmüknek mintegy tizenharmadrészét tette ki. Körülbelül évi negyvenezer fonttal kellett volna többet fizetniük, hogy elérjék a nemesség adóinak szintjét.

Nem tudom, milyen osztályba soroljam a Franciaországban jelenleg uralkodó hatalmat. Színleg tiszta demokrácia, bár úgy gondolom, rövid és egyenes út vezet ahhoz, hogy kártékony és nemtelen oligarchiává váljon. A jelenre nézve azonban elismerem, hogy olyan a természete és a hatásai, amilyenek tetteti magát. Nem utasítok el semmilyen kormányformát pusztán elvont elvek alapján. Előfordulhatnak olyan helyzetek, amelyekben szükségessé, válik a tiszta demokratikus forma. Fennállhatnak bizonyos körülmények (igen kis számban, s igen pontosan körülhatárolva), amikor kifejezetten kívánatos. Én úgy vélem, hogy Franciaország és bármely más nagy ország esetében ez nem érvényes. Mindmáig nem volt példa tekintélyes demokráciára. Az ókoriak jobban ismerték az ilyen kormányzatokat. Mivel rendelkezem némi olvasottsággal azoknak a szerzőknek a műveiből, akik kortársai voltak ezen alkotmányok legtöbbjének, s a legjobban értették szerkezetüket, csak egyetérthetek véleményükkel, mely szerint az abszolút demokrácia semmivel sem inkább tartozik a legitim államformák közé, mint az abszolút monarchia. Úgy gondolják, inkább a köztársaság megromlása és elfajzása, semmint megfelelő alkotmánya. Ha jól emlékszem, Arisztotelész megjegyzi, hogy a demokrácia sok szempontból feltűnően hasonlít a zsarnokságra.¹ Bizonyos vagyok abban, hogy a demokráciában a polgárok többsége képes a legkegyetlenebb elnyomást gyakorolni a kisebbséggel szemben, valahányszor erős megosztottság lép fel, ami ebben az államformában szükségszerűen gyakran előfordul; s hogy a kisebbség elnyomása jóval szélesebb tömegekre terjed ki, mint egy magányos jogar uralma alatt valaha is elképzelhető lenne. Az ilyen népi üldözés esetén az egyéni károsultak sokkal siralmasabb helyzetben vannak, mint egyébként. Egy kegyetlen fejedelem alatt övék az emberiség balzsamos részvéte, hogy csillapítsa sebeik égető fájdalmát; övék az emberek buzdítása, hogy szenvedéseik közepette táplálja nemeslelkű kitarításukat; de akik a sokaság gonosztetteinek vannak kitéve, azok meg vannak fosztva minden külső vigasztól. Úgy látszik, az emberiség elhagyta őket, s egész fajuk összeesküvésének estek áldozatul.

De ha elfogadjuk, hogy a demokráciában nincs meg a zsarnoksággal való kézfogás elkerülhetetlen tendenciája, amiről én feltételezem, hogy megvan, s hogy keveretlen formájában is annyi benne a jó, mint amennyit, s efelől bizonyos vagyok, akkor tartalmaz, ha más formákkal elegyítik; vajon a másik oldalon a monarchiában egyáltalán nincs semmi, ami jó ajánlólevél volna?

Ez a következménye, ha a történelmet eltorzítják azok, akik ugyanazoknak a gaz céloknak az érdekében a tudomány összes többi ágát is meghamisították. De azok, akik az értelem magaslatára állnak, mely évszázadokat tár elénk s a dolgokat valós összehasonlításban láttatja, mely elfeledteti a kis neveket és homályba borítja a jelentéktelen pártocskákat, s melyhez semmi sem emelkedhet fel, csak az emberi tettek szelleme és erkölcsi minősége, azt fogják mondani a Palais Royale tanítóinak: Lotharingia bíborosa tizenhatodik századi gyilkos volt, ti pedig azzal büszkélkedhettek, hogy tizennyolcadik századi gyilkosok vagytok; s ez az egyetlen különbség köztetek. De a tizenkilencedik században a történelem, ha jobban megértik és jobb célokra fordítják, bízom benne, meg fogja tanítani a civilizált utókornak, hogy borzadjon mindkét barbár korszak bűneitől. Meg fogja tanítani a jövőbeli papoknak és előljáróknak, hogy ne koruk elmélkedő és tétlen ateistáin álljanak bosszút azokért a gáztettekért, amelyeket ama nyomorúságos tévelygés mostani vakbuzgó hívei és dühöngő fanatikusai követnek el, melyet békés formájában éppen eléggé büntet a pusztító tény, létezik. Meg fogja tanítani az utókort arra, hogy ne viseljen hadat sem a vallás, sem a filozófia ellen azokért a visszaélésekért, amelyeket az emberi nemet mindenben messzemenően támogató és védelmező egyetlen Patrónus nagylelkűségéből ránk származott két legértékesebb adománnyal követtek el mindkettőnek a hipokritái.

---

¹„Ezért az erkölce is ilyen: mindkettő zsarnokoskodik a jobbak felett, a népszavazás itt ugyanaz, mint amott a parancs, a népvezér és a hízelgő udvaronc is megfelel egymásnak. A legnagyobb hatalmuk ezeknek van, a hízelgő udvaroncnak a türannosz, a népvezérnek az ilyen néptömeg felett.” Arisztotelész: *Politika*, IV. könyv 4. feje.

Ezeket az új tanítókat folyvást toleráns szellemükkel halljuk kérkedni. Csekély érdem, hogy minden nézetet megtűrnek az olyan személyek, akik egyet sem becsülnek. Az egyenlő mellőzés nem pártatlan jószág. Nem igazi felebarátság a jóindulatnak az a fajtája, mely megvetésből fakad. Angliában bőven vannak olyan emberek, akik a tolerancia igazi szellemében türelmesek. Úgy vélik, hogy a vallás dogmái, bár különböző mértékben, de mind fontosak; s hogy van közöttük, mint értékes dolgok között minden esetben, igazságos alapja a megkülönböztetésnek. Ezért egyeseket előnyben részesítenek, s így gyakorolnak türelmet. Nem azért toleránsak, mert minden nézetet megvetnek, hanem mert tisztelik az igazságosságot. Tisztelettel és szeretetteljesen védelmezik minden vallást, mivel szeretik és tisztelik azt a nagy elvet, melyben mindannyian megegyeznek, s azt a nagy célt, amely mindannyiukat vezérli. Egyre világosabban látják, hogy mindünknek közös az ügyünk, egy közös ellenséggel szemben. Nem fogja őket úgy félrevezetni a pártosság szelleme, hogy ne tudják megkülönböztetni azt, ami az ő csoportjuk érdekében történik, azoktól az ellenséges tettektől, melyek egy bizonyos társaságon keresztül az ő maguk felekezetét is magába foglaló test ellen irányulnak. Lehetetlen, hogy az emberek minden, körülükben élő fajtájáról meg tudjam mondani, hogy milyen a jelleme.